

РОЗВИТОК ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЯК НАПРЯМОК ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто основні аспекти розвитку парламентської культури в Україні та світі. Досліджено основні типи політичної і парламентської культури. Здійснено аналіз основних культурних чинників, які впливають на демократизацію суспільства.

Ключові слова: парламент, парламентаризм, влада, політична культура, парламентська демократія, громадянське суспільство.

Рассмотрены основные аспекты развития парламентской культуры в Украине и мире. Исследованы основные типы политической и парламентской культуры. Осуществлен анализ основных культурных факторов, которые влияют на демократизацию общества.

Ключевые слова: парламент, парламентаризм, власть, политическая культура, парламентская демократия, гражданское общество.

The basic aspects of the development of parliamentary culture in Ukraine and the world. The basic types of political and parliamentary culture. The analysis of the main cultural factors that influence the democratization of society.

Key words: parliament, the parliamentary system, power, political culture, parliamentary democracy, civil society.

Досвід політичного життя нашої держави в останні роки свідчить про невпинний пошук оптимальної моделі побудови державного механізму. Зростає потреба в більш ефективній співпраці гілок влади, в оптимізації діяльності всіх органів держави. Загальновідомо, що центром демократичних перетворень у країні завжди виступає парламент. Невипадково слово «парламентаризм» стало синонімом слова «демократія».

«Парламент» і «парламентаризм» – поняття, які тісно пов'язані і взаємозумовлені, але не рівнозначні. Парламент може функціонувати без парламентаризму, і про це свідчить аналіз світової і вітчизняної історії. Парламентаризму ж, тобто демократії, поза парламентом бути не може. Отже, доцільно розглядати парламентаризм як співтворчість держави й суспільства з визнанням провідної ролі парламенту.

Звісно, розвиток парламентської демократії в Україні й досі супроводжується великими труднощами, однією з причин яких є той факт, що й досі не сформовано парламентських традицій, не сформовано культуру парламентської демократії. Саме цим можна пояснити завищені очікування у суспільстві стосовно народних депутатів і стрімке падіння авторитету депутатського корпусу сьогодні. Це пояснюється, по-перше, тим, що існує протиріччя між рівнем очікуваннями з боку суспільства та низькою ефективністю діяльності представницьких зборів; по-друге, існує невідпо-

відність діяльності самих представницьких зборів завданням, які стоять перед суспільством; і третє, існує неефективність внутрішньої організаційної діяльності представницьких зборів. Усе це створює проблеми, які відносяться до рівня парламентської культури і є дуже актуальними сьогодні.

Демократичне зміцнення парламенту передбачає: постійну комунікацію між парламентом і громадськістю під час здійснення всіх конституційних парламентських повноважень, законодавчої, контрольної, установчої функцій; певну організаційну культуру парламенту, підтримку високого рівня його працездатності з орієнтацією на перспективи розвитку за рахунок ініціативи й активності кожного народного депутата, ефективної взаємодії з Кабінетом Міністрів, свідомої співпраці в ім'я суспільного блага всіх депутатських фракцій, парламентських комітетів, високопрофесійного апарату, що систематично вивчає світовий досвід парламентської роботи, ефективні парламентські технології; систематичне обговорення за участю депутатів та працівників апарату проблем удосконалення парламентської діяльності та внесення відповідних пропозицій на адресу парламентського Комітету з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України [1, с.14].

Ідея парламентаризму сягає своїми витокami давніх часів, найпростіших форм представ-

ницького правління. Предтечами представницького правління у Київській державі були віче, боярська рада, феодальні з'їзди, які багато в чому були подібними до відповідних аналогів допарламентських інституцій країн Європи. Впродовж XI-XII ст. на теренах Європи парламенти розвиваються як органи народного представництва; у ряді країн відбувається їх поступове перетворення із суддівських органів на органи законодавчої влади. У XVIII-XIX ст. утвердженню парламентського суверенітету сприяють такі фактори, як політична соціалізація особи і розвиток партійних систем, удосконалення виборчої системи, поступове функціональне розмежування вищих органів державної влади і оптимізація відносин між ними. Щодо України значною віхою у розвитку ідей парламентаризму стало зростання політичної і правової свідомості під час визвольної боротьби 1648-1654 рр. і Гетьманщини (XVII-XVIII ст.), що знайшло яскраве відображення в актах конституційного характеру: Переяславській угоді та інших українсько-московських договорах, «Пактах і Конституції законів та вольностей Війська Запорізького» П. Орлика [2, с. 56]. Все це, звичайно, залишило свій відбиток на процесі формування парламентської культури в Україні.

Як правило, той або інший вид культури рідко зустрічається в чистому вигляді, крім того, в різних підрозділах організації можуть існувати свої субкультури. Однак у більшості організацій одна з типових культур завжди домінує. Дуже складно проводити зміни в організації, якщо вони суперечать сформованій у ній культурі. Будь-яка організація являє собою в певному сенсі організм, який бажає вижити. Тому зміни сприймаються організацією як погроза її стабільному існуванню, і, відповідно, ця організація намагається їх відхилити. Але при цьому організація, яка не здатна змінюватися відповідно до змін навколишнього середовища, з часом деградує та гине так само, як це відбувається з іншими живими організмами. Тому для будь-якої організації важливо знати, яка культура відповідає її діяльності, які культурні протиріччя в ній існують, у якому напрямку потрібно розвивати її організаційну культуру.

Загалом визначення парламентської культури розглядається в широкому та вузькому розуміннях. У широкому розумінні – це частина політичної культури суспільства, тобто це ставлення суспільства в цілому до політики, що знаходить своє втілення в таких актах, як наприклад, вибори, референдуми, заснування та участь у громадських організаціях тощо. Мова в цьому випадку йде про систему поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій особистості, групи або суспільства в цілому на політику. У цьому випадку практика підтверджує відоме спостереження, що демократія залежить не тільки від структур та інститутів, вона ґрунтується на цінностях. Визнання цього факту співвідноситься з тим, що навіть однакові за структурою парламенти в різних країнах будуть

діяти по-різному. До такого висновку дійшов французький психолог Г. Лебон, порівнюючи політичні режими США та країн Латинської Америки, які копіювали американську політичну систему. Те, що Латинська Америка не досягла північноамериканського процвітання та рівня демократії, не в останню чергу пов'язано саме з політичною культурою [див. дет.: 3].

У вузькому розумінні парламентська культура – це безпосередньо поведінка депутатів під час парламентських засідань, спілкування з засобами масової інформації, звернення до громадян та все інше, що стосується публічної поведінки депутата, тобто це публічна поведінка депутатів у парламенті, регламентована та врегульована парламентським регламентом, традиціями поведінки в законодавчому органі, комісією з парламентської етики, якщо така передбачена регламентом.

На думку В. Звіркової, сукупність правових норм і кодексів парламентської діяльності, з одного боку, та ціннісних орієнтирів і стереотипів моралі, взятих за культурну модель соціуму, – з іншого, становить зміст такого поняття, як парламентська культура. Як соціальне явище, вона невід'ємна від правової та політичної культури суспільства, які, у свою чергу, є наслідком функціонування й розвитку суспільно-політичної системи даного соціуму. Натомість морально-етичний бік культури визначається дещо іншими, більш глибокими процесами й детермінаціями. В. Звіркова робить висновок, що парламентська культура – це підсистема політичної, правової та моральної культури соціуму, рівень якої детермінований умовами соціально-економічного розвитку, а тому може виступати у вигляді як консолідуючого, так і конфронтуючого чинника політичної сфери суспільства й держави. На її думку, політичні, правові та морально-етичні аспекти парламентської культури перебувають у тісній взаємодії, але характер їх впливу на мотиви й поведінку депутата є різним. Домінування політично конфронтуючих ідей і принципів над правовими й етичними нормами та цінностями – причина неадекватної поведінки депутата щодо його статусу, функцій і повноважень [4, с. 120].

Парламентська культура, як і будь-яка інша культура, формується протягом тривалого часу і взагалі є процесом перманентним. Складаються неписані традиції, видаються нормативні акти. В окремих державах існують етичні кодекси державних службовців, спеціальні комітети з питань етики, служба парламентських приставів тощо. Країни з розвинутою демократією до цього питання відносяться дуже серйозно, адже парламент – це свого роду еліта політичного життя держави. Зважаючи на те, як він працює, складається образ політичного життя держави на міжнародній арені. Крім того, цей образ впливає і на політичну свідомість населення держави цього парламенту.

Парламентську культуру можна розглядати як внутрішній вимір політики, що має відбиття у свідомості та поведінці громадян. Цей внутрішній вимір і знаходить висвітлення у відношенні до парламенту. Починається все з відношення до виборів. Чим менше громадян, що усвідомлено беруть участь у виборах, тим нижчим є рівень парламентської культури. Наприклад, якщо голосують лише 30-40 % потенційних виборців від кількості громадян, які мають право голосу, то можна зробити висновок про те, що лише мала частина населення (оскільки залишаються ще особи, котрі не досягли виборчого віку) приймає рішення за свою країну. І це не через відсутність можливостей участі, а через відсутність інтересу. З іншого боку, не можна зробити висновок про пряму залежність високого відсотка участі громадян у виборчій кампанії та високого рівня парламентської політичної культури.

Слід зазначити, що парламентська культура не виникає автоматично. Увесь політичний устрій повинен свідчити про те, що парламент – це виразник найвищого рівня влади, влади, що йде від народу. Парламентська культура припускає в широкому змісті слова не тільки наявність базових соціальних, економічних, правових і політичних знань у народних обранців, але й стабільний рівень елементарних знань в окремих галузях життя і про місце парламенту в їхньому регулюванні. Без взаємовпливу цих умов парламент перетворюється на орган, що реєструє законодавчі ініціативи, підготовлені виконавчою владою або групами економічних інтересів.

Можна виділити дві головні складові парламентської культури. Це внутрішня (організаційна) культура самого парламенту як установи та суспільна культура – зовнішня, щодо самого парламенту, тобто культура середовища, в якому існують представницькі збори. Зовнішня культура парламентаризму залежить від сформованих традицій суспільства, його цінностей, спадщини національної історії. Загалом поняття організаційної культури включає сформовані в організаціях традиції, формалізовані й неписані норми та правила поведінки, цінності організації та її цілі. Сформована культура визначає не тільки відносини всередині організації й тим самим такі істотні характеристики організації, як адаптивність і схильність до здійснення нововведень, її стратегічні пріоритети, але і її відносини зі споживачами, її імідж в очах суспільної думки, які в сучасних умовах є неодмінними факторами успіху.

Тобто, організаційна культура – це все те, що перетворює простий набір елементів – працівників, керівників, фінансові й виробничі ресурси – в цілісну систему. Найбільш істотний вплив на культуру організації здійснює система розподілу влади, повноважень і відповідальності. Залежно від того, які сили діють в організації, формується й розвивається певна ідеологія відносин між складовими частинами та членами організації і

відповідно до цих відносин – організаційна культура.

Для парламентської культури важливою є така складова, як культура влади. Це організаційна культура, в якій існує єдиний чітко виділений центр прийняття рішень. Вона характерна для організацій, які управляються харизматичними лідерами. Як правило, це одна особа, хоча можуть бути й особливо довірені наближені. Такі форми організації є досить вразливими. Культура влади опирається в основному на силу особистості, або на силу положення формального лідера. Ця культура стає вкрай нестійкою, коли в лідера виникають проблеми.

Другу культуру можна назвати функціонально-рольовою. Вона ґрунтується на домінуванні сили положення та сили розпорядження ресурсами. У строгій відповідності з рівнем делегуються повноваження приймати рішення та право розпоряджатися тими або іншими ресурсами в певному обсязі. Ресурси виділяються (відповідно й право ними розпоряджатися) для виконання якої-небудь функції. Функціям і повноваженням відповідають певні ролі їх носіїв і виконавців. На найвищому верхньому поверсі здійснюється координація діяльності функціональних ліній.

Наступна типова культура заснована на володінні специфічними знаннями та призначенням організації в рішенні специфічних завдань. У тих випадках, коли переважна діяльність організації або підрозділу пов'язана з необхідністю рішення завдань, які здатні розв'язати тільки кваліфіковані професіонали, що володіють відповідними знаннями, складається так звана культура завдання. Ця культура характерна для проектних організацій, фірм, орієнтованих на проектування й випуск нових виробів і продуктів. У культурі завдання застосовуються матричні управлінські структури, використовуються робочі групи, керування за проектами, широко використовуються горизонтальні зв'язки.

Наступний тип культури, який виділяється за характером розподілу влади та повноважень, називається культурою особистостей. Ця культура властива організаціям, що складаються з об'єднань індивідуальностей, кожна з яких є незалежною, має свою власну силу особистості та здійснює відповідний вплив. У культурі особистостей окремі персони переслідують власні цілі; власні інтереси та цінності ставлять вище загальних. Влада та вплив, як правило, ґрунтуються на силі особистих якостей, здібностей і талантів. Якщо роль однієї з особистостей починає сильно перевершувати роль інших, то в очах близького оточення може почати формуватися певна харизма. Тоді ця особистість поступово «видавлює» конкурентів з організації, й відбувається перетворення організаційної культури в культуру влади. Культура особистості є конфліктною та нестійкою. Вона рідко зустрічається в явній формі.

В кожній організації наявна неявна політична діяльність, яка проявляється в тому, що постійно відбувається прихована боротьба за вплив на осіб, які приймають рішення. В результаті цього впливу утворюється неявна політична структура. Традиції, норми та правила прийняття рішень залежать від домінуючої культури. Наприклад, у культурах влади для політичної структури характерні фаворитизм, волонтаризм, часта зміна схем прийняття рішень.

У парламентських організаціях політичну діяльність і відповідну їй структуру потрібно розглядати як окрему культуру. Це пов'язано з тим, що в них, на відміну від інших організацій, боротьба за вплив на прийняття рішень, звичайно, легалізована у вигляді процедур взаємодії партійних фракцій та коаліцій. Однак не слід змішувати внутрішню організаційну політичну культуру (і відповідну діяльність) із властиво парламентською політичною діяльністю, хоча, звичайно, не можна й зневажати тим, що це взаємозалежні речі. На мою думку, культурний аспект парламентської політичної діяльності доцільно аналізувати у зв'язку із зовнішньою парламентською культурою.

Окремою проблемою є відповідність організаційної структури організаційній культурі, оскільки структура буде сприяти або перешкоджати розвитку культури.

Слід зазначити, що сучасне суспільство ускладнилося, соціальні процеси відбуваються швидше. Отже, рішення треба приймати в обстановці все більшої непередбачуваності та досить швидко. Про це вказує той факт, що українські депутати навіть говорити стали швидше. Крім того, сьогодні все більшої влади набувають експерти, і парламентарії відчують все більшу залежність від їхньої інтерпретації ситуації в країні й світі. М. Крозьє вивів формулу, відповідно до якої обсяг влади залежить від обсягу невизначеності, та обґрунтував на цій формулі панування бюрократії [5, с. 38]. Отже, парламентарієві, щоб постійно переборювати невизначеність, варто не лише володіти великим обсягом знань, який перевищує обсяг знань бюрократів, але й прогнозувати виникнення нових проблем та невизначеності. В цих умовах зрозуміло, що одного депутатського терміну недостатньо, і виправданим є бажання депутатів йти на наступний термін.

Слід зазначити, що й досі не зникли й колишні критерії парламентської культури. У першу чергу, це пов'язано з партійним дизайном. Демократична парламентська культура прагне піти як від однопартійності, коли встановлюється монополія на трактування суспільства й законотворчість, так і від багатопартійності, коли весь спектр діючих у країні партій «організує» у парламенті анархію. Це можна вирішити шляхом визнання статусу системної опозиції та встановленням граничних бар'єрів на виборах. Партії, що не набрали певної кількості голосів, у парламент не проходять. Проте вони відображають спектр думок, наявних у

суспільстві, і мають право на існування, за винятком відверто екстремістських, чия діяльність заборонена за законом.

Як відомо, однією з функцій парламенту є інформаційна. Ця функція виникає з непорушного правила, відповідно до якого закон – це опосередковане депутатами волевиявлення народу. Відповідно, народ повинен бути інформований, а в ідеальному варіанті матиме можливість узяти участь в обговоренні тих змін, які викличуть зміни в його долі. Таким чином, не тільки парламент, але й усе суспільство є форумом, де відбувається обмін ідеями. Інформаційна функція знаходить своє відбиття й у концепції окремих парламентів. Існує так звана концепція «працюючого парламенту», де основна діяльність падає на комітети (наприклад, американський Конгрес). Іншим різновидом є «парламент, що обговорює» (наприклад, Палата громад британського парламенту). Саме там відбувається публічний обмін думками із проблем, що хвилюють усе суспільство або окремі його групи. У такому варіанті існує чимало конструктивного, тому що він дозволяє врахувати більш широко, ніж у випадку з окремим комітетом, суспільну думку. Це звично для британського типу політичної культури. Саме в цій країні у XIX ст. у кав'ярнях і клубах відбувалися публічні обговорення соціально значимих питань. І саме звідти Ю. Хабермас запозичив поняття «публічна сфера», що так глибоко проникла в науки, які пов'язані з комунікацією [6, с. 212].

Сьогодні нові технічні можливості дозволяють громадянам взяти участь в обговоренні законів. Так, у США проводили експеримент із використанням голосування телеглядачів у режимі онлайн у процесі парламентських дебатов [7, с. 68]. Досить серйозно зарекомендував себе такий інтернет-проект, як «електронний уряд». Будь-яку довідку про діяльність Європарламенту громадяни можуть одержати в мережі інтернет рідною мовою. Нові засоби комунікації використовуються й місцевими парламентами [8, с. 245].

І все-таки природним середовищем парламентського спілкування є усний публічний виступ. Подібна практика повертає до джерел діяльності представницької влади, коли в умовах аудіовізуального світу, не обтяженого ЗМІ, античний політик зобов'язаний був бути оратором. Як вважає М. Хеттіх, політика існує тільки у вигляді мислення, слова та поведінки [9, с. 35]. Тому зал засідання парламенту для сучасного депутата – це свого роду афінська агора або римський форум. Тут треба говорити, переконувати, сперечатися. Парламентська мова – це особливий жанр. Ораторові в цьому випадку слід не тільки уважно готувати зміст виступу, щоб він був логічним, але й знати, що мова має особливість підсилювати або, навпаки, затьмарювати зміст предмета, що викладається. На Заході депутати беруть курси риторики для того, щоб домогтися успіху в парламентських баталіях.

Важливою також є номінативна функція – політична мова маркує навколишній світ. Прикладом є радянська топологія: назви вулиць, міст дотепер розмічають пострадянський простір, звично коректуючи нашу свідомість і поведінку. Комунікативна функція пов'язує в єдиний мовний простір мовців і слухачів. Емоційно-експресивна – несе в собі оцінку та мотивацію.

Потрібно також відзначити особливе значення структур, що забезпечують культуру особистостей для внутрішнього розвитку самого депутатського корпусу, зокрема, депутатської етики, ефективної роботи сесій і засідань, розвитку компетентності й т. п.

Слід зазначити, що культура завдання властива структурам парламентського типу, тому що їхня діяльність розбивається на різні завдання, зокрема, такі, як прийняття окремих законів. Для підготовки законів і вирішення інших завдань створюються експертні групи, комісії, погоджувальні комісії та інші утворення. Оскільки культура завдання ґрунтується, в першу чергу, на професійних знаннях, її метою є створення й підтримка процедур використання наукових знань у державному управлінні. В будь-якій державі існує певний розрив між інтелектуальною культурою та культурою держави. Саме це відбувається в Україні. Тим часом у розвинених країнах культура взаємодії держави в особі представницьких і виконавчих органів влади й суспільства в особі інтелектуальних професійних співтовариств постійно розвивається. Ця культура є необхідною запорукою прогресивного розвитку суспільних відносин.

Культура завдання містить багато складових і вимагає значних зусиль і ресурсів для розвитку та підтримки. Однак важливо відзначити, що саме ця культура є інтегруючою та від її рівня залежить ефективність роботи представницьких зборів.

Рольова, або функціональна, культура виражається в тому, що загальна діяльність депутатів відбувається за певними напрямками, й відповідно до них, депутати групуються в постійні комітети та комісії для того, щоб в остаточному підсумку реалізувати функції парламенту як цілісної організації (рішення виходять не від груп депутатів і навіть не від тих, хто голосував «за», а від усього депутатського корпусу).

Підтримка ефективності парламентської культури є досить складним завданням. По-перше, функціональний поділ законотворчого процесу за так званими профільними комітетами приводить до проблем координації не тільки обговорення законопроектів у комітетах (особливо непрофільних), але й системної відповідності законодавчих актів один одному. По-друге, структура розподілу ролей між депутатами (спікер, його заступники, голови й заступники голів комітетів) постійно входить у суперечність із культурою особистостей, у якій усі депутати мають рівний статус. По-третє, виникають певні протиріччя між функціонально-рольовою культурою постійних комітетів і

функціонально-рольовою культурою загальних служб (апарату). По-четверте, структура постійних комітетів виявляється тією площиною, в рамках якої звичайно проявляються протиріччя та конфлікти між всіма іншими культурами.

Парламентська культура містить у собі цілий ряд субкультур. У кожній з культур існують свої правила поведінки, канали поширення інформації, власні норми та правила прийняття рішень, критерії оцінки ефективності діяльності. Це породжує протиріччя. Людина, яка потрапляє зі звичного їй культурного середовища в незвичне, відчуває «культурний» шок. Можливо, часте перемикання депутатів з одного культурного контексту в інший і труднощі адаптації, що виникають при цьому, є одним з головних джерел їх неадекватної реакції та поведінки.

Головне завдання організаційної структури полягає в тому, щоб забезпечувати гармонічну взаємодію та сполучення елементів цих культур так, щоб між ними не виникало руйнівних протиріч. Культурні розходження й зіткнення виявляються головними джерелами внутрішніх конфліктів (неефективних взаємодій) між підрозділами. Для зниження конфліктності та підвищення ефективності необхідно, щоб структури різних культур були розділені як фізично, так і організаційно. Але при цьому повинен бути чітко й недвозначно визначений порядок координації їхньої діяльності й процедури вирішення можливих проблем і протиріч. Важливо також, щоб між цими структурами не були закладені конфлікти цілей.

Для організації, як цілісного організму, найважливішою проблемою є проблема його еволюції, розвитку. З погляду організаційної теорії, перманентною проблемою є організаційно-культурна спадкоємність між скликаннями депутатів. Обраним депутатам потрібно для адаптації досить багато часу. Крім того, відбуваються зміни в складі фракцій політичних партій, міняються їхні лідери. На встановлення нових відносин також потрібен час. У тих парламентах, де передбачено часткову змінюваність депутатів, ці зміни протікають менш болісно.

Зміни в складі депутатського корпусу вносять зміни і в організаційну культуру. Ці внутрішні зміни поряд зі змінами навколишнього середовища впливають на організаційну культуру й приводять до необхідності її розвитку. Організаційна культура значною мірою визначає ефективність діяльності парламентських зборів, і планомірна робота з її вдосконалення може внести істотний вклад у розвиток парламентської культури суспільства в цілому.

Останні десять років розвитку української державності дають підстави незаперечно стверджувати про загальну позитивну еволюцію вищого представницького органу влади України, яка перегукується зі світовим і загальноєвропейським цивілізаційним та формаційним підходами. Але спостерігаються й деякі регресивні тенденції,

влада не прислухається й не вважає за потрібне брати до уваги не тільки суспільну думку, але й думку професіоналів. Сьогодні законотворчий і законодавчий процеси несуть в Україні суто вольовий характер, що виражається в практиці використання експертних оцінок або висновків. А від експертів вимагають не пошуку оптимальних рішень, а обґрунтування рішення замовника.

Таким чином, парламентська культура – це внутрішній вимір політики: система поглядів, переконань, цінностей у свідомості та поведінці

громадян, що відображають їхнє відношення до парламенту. Парламентська культура припускає не тільки наявність базових соціальних, економічних, правових і політичних знань у депутатів, але й стабільний рівень елементарних знань у цих областях, а також знань про місце парламенту в їхньому регулюванні у самому суспільстві. Перспективи розвитку парламентської культури в Україні пов'язані, насамперед, із навчанням і вихованням молоді, інформованістю всього населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Погорелова А. Культура парламентаризму – масштабне інтелектуальне завдання держави і суспільства / А. Погорелова // «Віче». – 2007. – № 2. – С. 14–17.
2. Журавський В. С. Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект: [монографія] / В. С. Журавський. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
3. Лебон Г. Психологія народів и масс / Г. Лебон. – М.: Макет, 1995. – 320 с.
4. Звіркowska В. Парламентська культура в Україні: чинники, рівень і тенденції розвитку / В. Звіркowska // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 115–127.
5. Крозьє М. Современное государство – скромное государство. Другая стратегия изменения / М. Крозьє // Свободная мысль. – 1993. – № 11. – С. 35–43.
6. Хабермас Ю. В поисках национальной идентичности // Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность. – М.: АО «КАМІ», АCADEMIA, 1995. – С. 209–245.
7. Дрожжинов В. И. Электронное правительство / В. И. Дрожжинов // Совершенствование государственного управления на основе его реорганизации и информатизации. Мировой опыт / [под ред. В. И. Дрожжинова]. – М.: Эко-Трендз, 2002. – С. 65–69.
8. Ємельяненко О. М. Електронна демократія та електронний уряд у сучасному світі / О. М. Ємельяненко // Сучасна українська політика: збірник наукових праць. – Вип. 12. – К., 2008. – С. 242–250.
9. Hattich M. Grundbegriffe der Politikwissenschaft / M. Hattich. – Darmstadt, 1980. – 118 p.

Рецензенти: Ляпіна Л. А., к.політ.н., доцент;
Курилло В. Є., к.і.н., доцент.

© Ломжець Ю. В., 2010

Стаття надійшла до редколегії 03.11.2010 р.